

Stanisław Zawadzki

<https://orcid.org/0000-0001-5143-9409>

Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego

Grzegorz Zawadzki

<https://orcid.org/0000-0001-8494-1470>

Katedra Ochrony Lasu, Instytut Nauk Leśnych, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Puszcze w ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII wieku - zarządzanie i eksploatacja*

Zarys treści

W artykule podjęto próbę zlokalizowania puszczy istniejących w dobrach stołowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII w. Przedstawiono sposoby eksploatacji lasów oraz obowiązki służb ochrony puszczy. Scharakteryzowano także kontrakty na obszary leśne, rozróżniając dwa ich typy: kontrakty na leśnictwa oraz na towary leśne. Zwrócono uwagę na uprawnienia oraz ograniczenia kontrahentów w zakresie eksploatacji puszczy królewskich.

Abstract

The article attempts to locate the *primaeval forests* in the royal domain (the so-called *table lands*, Polish: *dobra stołowe*) in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the seventeenth century. It presents the methods of forests' exploitation and the duties of forest protection services. It also characterises contracts for woodlands, the two types of which were distinguished: contracts for forests and as administrative units and those for forest products. Attention was paid to restrictions to contractors aimed at a balance between conservation and exploitation of royal forests.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, lasy, towary leśne, osocznik, leśniczy, ekonomie królewskie, użytkowanie

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, forests, forest products, beater, forester, royal economies, exploitation

* Autorzy wyrażają serdeczne podziękowania prof. dr hab. Bogumile Jędrzejewskiej z Instytutu Biologii Ssaków PAN w Białowieży za cenne uwagi do niniejszej pracy.

Wielkie Księstwo Litewskie było krajem bardzo lesistym. Pomimo wytrzebiecia wielu puszczy w wiekach XV i XVI, w drugiej połowie XVII w. wciąż znajdowały się tam najbardziej niedostępne knieje, pełne dzikiego zwierza, ulubione miejsca polowań kolejnych polskich i litewskich władców. W XVII w. zwiększała się penetracja lasów litewskich oraz wprowadzano nowe sposoby ich użytkowania w odpowiedzi na zainteresowanie mieszkańców Europy Zachodniej.

Dotychczasowe badania nad puszciami Wielkiego Księstwa Litewskiego dotyczyły przede wszystkim tych obszarów leśnych, które znajdują się w obecnych granicach Polski. Chodzi przede wszystkim o tereny dzisiejszych puszczy: Białowieskiej, Knyszyńskiej i Augustowskiej. Przedwojenni badacze chętnie rozszerzali swoje zainteresowania badawcze o wschodnie terytoria II Rzeczypospolitej. Za historyka o największych dokonaniach w tej dziedzinie należy uznać zmarłego w 1937 r. Ottona Hedemanna¹.

Jest on autorem książki poświęconej Puszczy Białowieskiej (administracyjnie przynależnej do ekonomii grodzieńskiej) w okresie przedrozbiorowym. Praca została dokończona przez Wiktora Hartmana i opublikowana już po śmierci Hedemanna, w 1939 r. Korzystał on ze źródeł dziś niedostępnych lub nieistniejących. Chodzi tutaj przede wszystkim o zasób Archiwum Akt Dawnych w Grodnie. Poszukiwania jego pozostałości przeprowadzone w ramach przygotowywania tego artykułu przez Stanisława Zawadzkiego w Grodnie i Mińsku nie przyniosły spodziewanych efektów. Wcześniejsza książka Hedemanna poświęcona była gospodarce leśnej w czasach przedrozbiorowych, na obszarze powiatów brasławskiego i dziśnieńskiego w granicach II Rzeczypospolitej. Zawiera również wiele cennych obserwacji natury ogólnej². Poza dwoma wymienionymi książkami dorobek naukowy tego badacza obejmuje także kilkadziesiąt artykułów o tematyce leśnej, poświęconych zwłaszcza dziejom Puszczy Białowieskiej, a publikowanych na łamach czasopisma „Echa Leśne” w latach 30. XX w.

Drugim historykiem o metryce przedwojennej zajmującym się tematyką puszczy był Stanisław Kościałkowski. Przy okazji swoich rozważań na temat ekonomii litewskich i Antoniego Tyzenhauza zwrócił uwagę także na gospodarkę i administrację leśną w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta³.

O puszczech w ekonomii grodzieńskiej pisał Henryk Lulewicz, a wiele prac dotyczących historii Puszczy Białowieskiej opublikowali Bogumiła Jędrzejewska

¹ J. Dolatowski, R. Aŭčynnika, O. Hedemann, *Otton Hedemann (1887–1937) – szkic biograficzny*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 65, 2017, s. 48.

² O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939; *idem*, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.

³ S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 5, 1914, s. 1–92; *idem*, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 2, Londyn 1971.

i Tomasz Samojlik⁴. Lasami województwa pomorskiego w okresie przedrozbirowym zajmował się Michał Kargul, jednak jego książka podejmuje również zagadnienie polityki leśnej w Wielkim Księstwie Litewskim⁵. Gospodarka leśna i wodna na zachodniej Grodzieńszczyźnie i Podlasiu w XV i XVI w. zostały zbada-
dane przez Andrzeja Grygucia, Józefa Śliwińskiego, Krzysztofa Łożyńskiego oraz Annę Pytasz-Kołodziejczyk⁶. Łowiectwem w tej epoce zajmowała się Agnieszka Samsonowicz⁷. Z kolei Grzegorz Białuński jest autorem prac dotyczących administracji leśnej oraz kolonizacji na obszarze dawnych Prus Książęcych⁸.

⁴ H. Lulewicz, *Leśnictwa ekonomii brzeskiej i grodzieńskiej w czasach Wazów*, w: *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX w.*, red. S. Kuczyński, Białystok 1991, s. 151–160; *idem*, *Strzelcy z puszczy litewskich*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 273–286; B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675–1688 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52, 2004, nr 3, s. 321–330; T. Samojlik, B. Jędrzejewska, *Altana do polowań króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w zagrodzie Teremiska – przyczynek do dziejów Puszczy Białowieskiej*, „Sylwan” 146, 2002, nr 12, s. 105–109; *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*, red. T. Samojlik, Białowieża 2005; T. Samojlik, *Stanisław August Poniatowski w Puszczy Białowieskiej (30 sierpnia – 2 września 1784 roku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53, 2005, nr 1, s. 35–52; *idem*, *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieskiej do końca XVIII wieku*, Białowieża–Kraków 2007, mps pracy doktorskiej obronionej na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁵ M. Kargul, *Administracja leśna w dobrach królewskich w świetle lustracji województwa pomorskiego z 1765 r.*, „Acta Cassubiana” 10, 2008, s. 57–79; *idem*, *Abyście w puszczech naszych szkód żadnych nie czynili... Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012.

⁶ J. Śliwiński, *Samorzutne podziały administracyjne puszczy*, w: *Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 153–178; *idem*, *Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, w: *ibidem*, s. 381–427; *idem*, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokiążęce puszczy i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010; A. Gryguć, *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów (w historiografii i w źródłach historycznych)*, w: *Od starożytności do współczesności. Studia historyczne*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 101–109; *idem*, *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów, cz. II, Osocznicy*, w: *Mazowsze i jego sąsiedzi w XIV–XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 51–59; *idem*, *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów, cz. III*, w: *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasie i Grodzieńszczyzny*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 95–99; K. Łożyński, *Wielkokiążęce służby łowiecko-leśne na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, w: *Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie...*, s. 351–379; A. Kołodziejczyk, *Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku*, w: *ibidem*, s. 307–349; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne w dobrach wielkokiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017; *eadem*, *Badania nad zarządzeniem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkokiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny” 6, 2020, s. 33–53.

⁷ A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011

⁸ G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku): starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie, i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002; *idem*, *W sprawie lasów i leśnictwa*

Celem niniejszej pracy jest zlokalizowanie puszczy w ekonomicznych królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego istniejących w drugiej połowie XVII w., określenie obowiązków służb łowiecko-leśnych tego okresu oraz ukazanie sposobu użytkowania i ochrony tych obszarów. Do opracowania powyższych zagadnień wykorzystano „Ordynację królewskich puszczy Wielkiego Księstwa Litewskiego”, inwentarze leśnictw znajdujących się w tych ekonomicznych oraz ich samych, a także zapisy kontraktów dzierżawnych na leśnictwa i ekonomie oraz Metrykę Litewską tudzież zasób aktowy opublikowany w tomach 4 i 5 *Volumina legum*. Archiwalne materiały źródłowe odnaleziono podczas kwerend prowadzonych w zbiorach archiwów i bibliotek z Warszawy, Krakowa, Wilna, Lwowa, Mińska, Grodna, Moskwy, Petersburga i Drezna.

Rozmieszczenie puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego

W początkach panowania Zygmunta III z królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim wydzielone zostały dobra stołowe, tzw. ekonomie królewskie, które miały przynosić dochód niezbędny królowi na prywatne wydatki i utrzymanie dworu. Na Litwie było to sześć obszarów skupionych wokół Szawli, Olity, Grodna, Brześcia, Kobrynia i Mohylewa (zob. mapa 1)⁹.

Na obszarze każdej litewskiej ekonomii znajdowały się lasy. Największy udział puszczy w stosunku do terytorium miała ekonomia grodzieńska, w skład której wchodziły puszcze: Nowodworska, Persztuńska¹⁰, Przełomska, Sokólska i Białowieska. W ekonomii brzeskiej była to Puszcza Poleska i Przyłucka, kobryńskiej – Kobryńska i Czachecka, a w olickiej – Olicka¹¹. Stosunkowo nowym tworem

w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3, 1996, s. 433–447; *idem*, *Przebieg akcji kolonizacyjnej starostwa węgoborskiego (węgorzewskiego) do 1568 r.*, „Studia Angerburgica” 6, 2001, s. 8–39; *idem*, *Rozwój osadnictwa w starostwie piskim w czasach księcia Albrechta (1525–1568)*, „Znad Pisy” 11, 2002, s. 32–48.

⁹ LVIA, f. 1282, op. 1, nr 10231, Przywilej Starostw na Stół Króla Jego Mości Grodna, Brześcia, Mohilewa, Szawel na Koronaciej obróconych, 1588 r., k. 1–1v; zob. też A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648: projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006, s. 346 n.

¹⁰ W literaturze przedmiotu powszechnie używa się nazwy „perstuńska” od dworu Perstuń nad Niemnem, jednak w XVII w. w źródłach pisano o puszczy i leśnictwie „persztuńskim” i taką nazwą autorzy posługują się w niniejszej pracy.

¹¹ VUB, Rankraščiu skyrius, f. 4-(A1743), nr 34321, Rewizja ekonomii kobryńskiej, 1679 r., k. 316–328; LVIA, f. 11, op. 2, nr 1454, Rewizja ekonomii brzeskiej, 1680 r., k. 40 (dzięki uprzejmości dr. A. Buczyły); ANK, Archiwum Sanguszków (dalej: AS), sygn. 187, Kontrakt na Puszcę Olicką, 1671 r., k. 86; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przełomskie, 1669 r., k. 29; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo białowieskie, 1680 r., k. 312; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1682 r., k. 327; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1668 r., k. 400.

Mapa 1. Stolice ekonomii koronnych i litewskich pod koniec panowania Jana Kazimierza; na podst.: A. Sucheni-Grabowska, *Ekonomie*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak et al., Warszawa 1981, s. 156.

administracyjnym była Puszcza Sokólska, która powstała z połączenia puszczy Kryńskiej, Odelskiej, Molawickiej i Kuźnickiej najprawdopodobniej za panowania Władysława IV. Był to skutek zmniejszania się lesistości na tym obszarze¹².

Nie udało się znaleźć dokumentów potwierdzających istnienie w badanym okresie puszczy na obszarze ekonomii szawelskiej i mohylewskiej. Dysponujemy inwentarzami leśnictwa szawelskiego z lat 80. XVIII w. stanowiącymi dowód na istnienie lasów w tamtej ekonomii w okolicach Żagor i Janiszek¹³. Sytuacji w ekonomii mohylewskiej nie rozjaśniają zachowane kontrakty z czasów Augusta III, które zawierają zapisy nakazujące ochronę puszczy ekonomicznych. W myśl ich zapisów drewno mogło być pozyskiwane jedynie do naprawy i budowy budynków ekonomicznych oraz na potrzeby spławu. Niedozwolone było palenie potażu oraz pozyskiwanie surowca drzewnego¹⁴. Żadnych

¹² J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w w. XVI*, Kraków 1934, mapa; NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 52; VL, t. 4, s. 424.

¹³ CDIAUL, f. 181, op. 2, nr 987, Inwentarz Leśnictwa Szawelskiego na dwie kwatery janiską i żagorską podzielonego, 1782 r., k. 1–17.

¹⁴ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. II/117, 156, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1763 r., k. 83; AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, sygn. D-5, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1757 r.,

wiadomości na ten temat nie miał także Stanisław Kościałkowski, konstatował bowiem, że „o lasach ekonomii mohylewskiej [...] nic bliższego powiedzieć nie możemy”¹⁵. Wydaje się mało prawdopodobne, aby zniszczenia i wyludnienie spowodowane przez wojny drugiej połowy XVII i początku XVIII w. doprowadziły do naturalnego zalesienia terenów uprawnych. Należy zatem uznać, że także w ekonomiach szawelskiej i mohylewskiej znajdowały się lasy. Współczesne mapy pokazują znaczny obszar leśny we wschodniej części ówczesnej ekonomii mohylewskiej.

Inwentarz kluczy kijowieckiego i milejczyckiego z początków panowania Stanisława Augusta wymienia jeszcze dwie małe puszcze w ekonomii brzeskiej: bardzo zdewastowaną Pużycką oraz Kijowiecką¹⁶. Zachowane dokumenty świadczą o tym, że klucze kijowiecki i milejczycki przynależały do ekonomii brzeskiej w 1625, 1659 i 1756 r.¹⁷ Należy zatem założyć, że w całym tym okresie było podobnie. W 1659 r. Jan Kazimierz przekazał obydwie klucze za zasługi w dożywotnie użytkowanie późniejszemu hetmanowi kozackiemu Pawłowi Teterze, który w 1670 r. scedował je na rzecz podkanclerzego litewskiego i hetmana polnego litewskiego Kazimierza Michała Radziwiłła oraz jego żony Katarzyny z Sobieskich¹⁸. Mimo że inwentarze z drugiej połowy XVII oraz pierwszej połowy XVIII w. nie wymieniają puszczy Pużyckiej i Kijowieckiej¹⁹, to należy założyć, że obie istniały także sto lat wcześniej. Nie było jednego wzoru sporządzania inwentarza dóbr stołowych. Niektóre spisy zawierały informacje o puszczech, inne milczały, nie można jednak przyjąć, że brak informacji o lasach świadczy o tym, że ich tam nie było. Zauważyć należy tendencję raczej do kurczenia się

k. 63; Hauptstaatsarchiv, Dresden, Geheimes Kabinett, Loc. 3536/17, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1754 r., k. 95–95v.

¹⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 81.

¹⁶ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 171, Inwentarz kluczków Kijowca i Milejczyc do dóbr JKM stołowych do ekonomii brzeskiej należących, 1767 r., k. 49v, 58v.

¹⁷ LMAVB, f. 139, nr 1572, J. Jelski do L. Sapiehy, 1625 r., k. 1; CDIAUL, f. 134, op. 1, nr 7, Potwierdzenie praw poddanym klucza kijowieckiego ekonomii brzeskiej, 1756 r., k. 1; AGAD, AR, dz. X, sygn. 275, Kontrakt na ekonomię brzeską (provisorium), 1662 r., k. 8.

¹⁸ VL, t. 4, s. 318; t. 5, s. 53; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 84, Specyfikacje lennictw w Królestwie Polskiem, Wielkim Księstwie Litewskim i innych prowincjach tegoż Królestwa byłych ad 1515 do 1678, XVIII w., k. 103; Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, f. 971, nr 66, 6, Michał Korybut Wiśniowiecki do komisarzy klucza milejczyckiego i kijowieckiego ekonomii brzeskiej, 1670 r., k. 1–1v.

¹⁹ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 1677, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1658 r., s. 1–16; *ibidem*, sygn. 1679, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1687 r., s. 1–25; *ibidem*, sygn. 1680, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1719 r., s. 1–35; *ibidem*, sygn. 1681, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1735 r., s. 1–38; *ibidem*, sygn. 1682, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1736 r., s. 1–45; *ibidem*, sygn. 1683, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1738 r., s. 1–53; *ibidem*, sygn. 1684, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1739 r., s. 1–109; *ibidem*, sygn. 1685, Inwentarz klucza kijowieckiego, 1740 r., k. 1–57; *ibidem*, sygn. 2390, Inwentarz klucza milejczyckiego, 1729 r., s. 1–24; *ibidem*, sygn. 2391, Inwentarz klucza milejczyckiego, 1739 r., s. 1–45.

terenów puszczy, a nie do powstawania nowych. Co więcej, te dwa obszary leśne wymieniane są także w XVI w.²⁰

Kwestią wymagającą dodatkowych badań jest leśnictwo czacheckie, o którym z rzadka wspominają kontrakty na ekonomię kobryńską. Z zawartych tam wzmianek wynika, że należało do klucza prużańskiego. W 1667 r. dożywotnio otrzymał je za zasługi Bazyli Krasieński z żoną²¹. Następnie w 1670 r. przekazali je oni w dożywotnie posiadanie wspomnianym wyżej Kazimierzowi Michałowi Radziwiłłowi i jego żonie Katarzynie. Po śmierci Radziwiłła wdowa w 1685 r. odsprzedała leśnictwo podskarbiemu wielkiemu litewskiemu Benedyktowi Pawłowi Sapieże i jego żonie Izabeli z Tarłów²². Nie wiemy, czy można utożsamiać obszary leśnictwa czacheckiego i Puszczy Kobryńskiej. Prawdopodobnie wspomniane leśnictwo graniczyło z puszczą i było mniejszym obszarem leśnym. Wykaz puszczy w poszczególnych ekonomiach litewskich zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Puszcze w ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII w.

Ekonomia	Puszcze
Szawelska	Szawelska*
Olicka	Olicka
Grodzieńska	Persztuńska, Przełomska, Nowodworska, Sokólska, Białowieska, Stryjowska*, Bersztańska*
Brzeska	Poleska i Przyłucka, Pużycza, Kijowiecka
Kobryńska	Kobryńska, Czachecka
Mohylewska	–

Legenda: * – puszcza poświadczona dopiero w XVIII w.

Źródło: oprac. własne na podstawie: VUB, Rankraščių skyrius, f. 4-(A1743), nr 34321, Rewizja ekonomii kobryńskiej, 1679 r., k. 316–328; LVIA, f. 11, op. 2, nr 1454, Rewizja ekonomii brzeskiej, 1680 r., k. 40; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na Puszcę Olicką, 1671 r., k. 86; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przełomskie, 1669 r., k. 29; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo białowieskie, 1680 r., k. 312; *ibidem*, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1682 r., k. 327; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1668 r., k. 400; CDIAUL, f. 181, op. 2, nr 987, Inwentarz Leśnictwa Szawelskiego na dwie kwatery janiską i żagorską podzielonego, 1782 r., k. 1–17; NGAB, f. 1928, op. 1, nr 171, Inwentarz kluczów Kijowca i Mielejczyc do dóbr JKM stołowych do ekonomii brzeskiej należących, 1767 r., k. 49v, 58v.

²⁰ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 277.

²¹ AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1668 r., k. 398; VL, t. 4, s. 470; Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, f. 971, nr 127, 9, Opis zniszczeń w leśnictwie czacheckim, 1667 r., k. 27.

²² VL, t. 5, s. 53, 367–368; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 84, Specyfikacje lennictw w Królestwie Polskiem, Wielkim Księstwie Litewskim i innych prowincjach tegoż Królestwa byłych ad 1515 do 1678, XVIII w., k. 103.

„Ordynacja królewskich puszc Wielkiego Księstwa Litewskiego”

Puszczami znajdującymi się w ekonomiach królewskich zarządzano inaczej niż obszarami rolnymi. Nie włączono ich do ogólnych dzierżaw dotyczących ekonomii, lecz pozostawały odrębnymi jednostkami. Opisy granic, zasobności oraz sposobów administrowania i eksploatawania puszc litewskich zostały zawarte w dwóch dokumentach z XVI i XVII w. Pierwszym była spisana po rusku „Rewizja puszc i przechodów zwierzynnych w Wielkim Księstwie Litewskim” z 1559 r., sporządzona przez starostę mścibohowskiego Grzegorza Bohdanowicza Wołłowicza. Objęła ona swoim zasięgiem cały obszar ówczesnego Wielkiego Księstwa. Drugim aktem była „Ordynacja królewskich puszc Wielkiego Księstwa Litewskiego”, powstała w latach 1636–1640, sporządzona w języku polskim przez komisarzy królewskich (łowczego litewskiego Piotra Dołmata Isajkowskiego, kanonika wileńskiego i królewskiego sekretarza Jana Paca oraz marszałka upickiego Krzysztofa Białozora)²³. Bliższe przyjrzenie się jej wskazało na istniejące poważne rozbieżności pomiędzy tytułem a zawartością tego cennego dokumentu. Opisane tam puszcze znajdują się jedynie w najbardziej lesistej ekonomii grodzieńskiej oraz okolicznych starostwach. Możliwe, że pierwotnym zamiarem było ukazanie wszystkich litewskich puszc, a w trakcie prac znacznie je ograniczono. Faktem jest, że w ordynacji brakuje choćby takich puszc jak Olicka, Kobryńska czy Poleska, znanych z drugiej połowy XVII w.

Genezą „Ordynacji” były ponawiane od początku lat 30. XVII w. alarmistyczne sygnały o nadmiernej eksploatacji królewskich puszc²⁴. Dokument ten, spisany na polecenie Władysława IV, przedstawia stan na koniec lat 30. XVII w. i wymienia jedenaście leśnictw: rudnickie; olkiennickie; orańskie, przełajskie i mereckie; jezierskie, sałackie i stryjowskie; sokólskie; nowodworskie; perszuńskie; przełomskie; białowieskie i kamienieckie; bersztańskie i zabłockie; koniawskie i dubickie²⁵. Jak twierdzi Otton Hedemann, te dwu- i trójczłonowe nazwy leśnictw oznaczały,

²³ Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, sygn. KP 15127, Ekscerpt z Księgi Rewizorskiej Wielm Jmci Pana Hrehorego Bohdanowicza Wołłowicza Starosty Mścibohowskiego pod datą roku 1559 w Aktach Grodu Pińskiego in originali znajdującej się, Puszc Przechodów Zwierzynnych w Wielkim Księstwie Litewskim, tudzież Przywilejów, Wstępów, Granic różnych Dóbr w Powiatach Pińskim, Kobryńskim, Kamienieckim, Grodzieńskim, Mścibowskim i Trockim situm mających w Roku terażniejszym 1773 Msca Junij 30 Dnia Parti Requirenti pod Pieczęcią Urzędową Grodzką Pińską starościńską wydany, k. 1; NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszc królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 2.

²⁴ A. Filipczak-Kocur, *Kopiarz kancelarii podskarbińskiej Stefana Paca (1630–1634)*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Siedlce 2009, s. 55.

²⁵ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszc królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 1.

że znajdowały się one pod zarządem jednego leśniczego, ale mogły stanowić odrębne terytorialnie kompleksy leśne²⁶.

Zastanawiającym wydaje się fakt, że o większości z nich nie wspominają żadne znane dokumenty z drugiej połowy XVII w. Oprócz puszczy Białowieskiej, Sokólskiej, Nowodworskiej, Persztuńskiej i Przełomskiej pozostałe z jedenastu wymienionych w „Ordynacji” leśnictw nie należały wówczas do dóbr stołowych²⁷. Nie wiadomo, czy wchodziły w ich skład wcześniej, ale np. leśnictwa stryjowskie czy bersztańskie tak, gdyż w 1729 r. powróciły one do ekonomii grodzieńskiej. Z kolei Jeziora i Sałaty to miejscowości należące do tejże ekonomii, a więc lasy wokół nich także powinny mieć taki status. Zmiany były skutkiem m.in. rozdawania dóbr przez króla. Przykładowo w 1673 r. w związku z niemożnością wypłacenia obiecane honorarium Cyprian Paweł Brzostowski wraz z małżonką otrzymał m.in. leśnictwo orańskie, które miał dzierżyć aż do czasu jego wykupu przez skarb za 5 tys. zł²⁸.

Większość kompleksów leśnych wymieniona w „Ordynacji” istniała nadal w XVIII w., a także po upadku państwa²⁹. Nie wiadomo jednak, w jakim stopniu ich powierzchnia zmniejszyła się w porównaniu do czasów Władysława IV.

Dochody i struktura leśnictw

Na podstawie inwentarza leśnictwa nowodworskiego z 1650 r. można odtworzyć dokładną strukturę dochodów z leśnictw. Oddzielnie zapisano zyski z folwarków i wsi należących do leśnictwa, a osobno z samego lasu. Do tej pierwszej grupy zaliczono m.in. wpływy z arend karczem i młynów, folwarcznego siana, warzyw, ryb, nasion i przedziwa z lnu i konopi, danin dziakielnych od poddanych, tj. owsa, żyta, jęczmienia, jajek oraz „za drwa”. Dochody z samej puszczy obejmowały tylko cztery pozycje: wgajne (suche drewno na opał, łuczywo, tyczki do chmielu, kołki, żerdzie do grodzenia itp.), sianożęci z łąk śródleśnych oraz położonych nad

²⁶ O. Hedemann, *Dwór Jamno*, „Echa Leśne” 2, 1936, s. 3.

²⁷ H. Lulewicz, *Strzelcy z puszczy litewskich...*, s. 274.

²⁸ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/9, Inwentarz leśnictw stryjowskiego i bersztańskiego, 1729 r., k. 69; VL, t. 5, s. 89; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 84, Specyfikacje lennictw w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim i innych prowincjach tegoż Królestwa byłych ad 1515 do 1678, XVIII w., k. 97.

²⁹ LMAVB, f. 11, nr 20, Inwentarz leśnictwa orańskiego, 1712 r., k. 79–86; LMAVB, f. 11, nr 30, Inwentarz leśnictwa koniawskiego, 1765 r., k. 119–126v; LMAVB, f. 20, nr 3198, List podawczy i inwentarz leśnictw koniawskiego i dubickiego, 1777 r., k. 1–7; LMAVB, f. 11, nr 10, Inwentarz leśnictwa koniawskiego, 1798 r., k. 1–6; VUB, Rankraščių skyrius, f. 23, nr 56, *Mapa placu XX Bernardynów Wileńskich, wyrażająca łąki leżące w Puszczy Rudnickiej i pole z lasem do tychże łąk przyłączonego*, 1800 r., k. 1; *ibidem*, nr 59, *Mapa zawierająca łąki XX Bernardynów Wileńskich, leżące w Puszczy Rudnickiej, z ograniczeniem tychże łąk od wschodu i północy rzeką Merez, od południa i zachodu Puszczy Rudnicką oraz z ograniczeniem łąk odpadłych*, 1800 r., k. 1.

rzekami w lasach, miód, a także „owsa solanki luftowe”. W porównaniu z zyskami z włości i folwarków wpływy z lasu były niewielkie. Nie znaczy to, że puszcze nie dostarczały monarchom poważnych profitów – ich wartość widać w kontraktach zawieranych na wyrób towarów leśnych³⁰.

Leśnictwa dzieliły się na kwatery (od 1 do 4), a te z kolei na ostępy. W puszcach Białowieskiej i Kamienieckiej oraz Koniawskiej i Dubickiej występowało także rozróżnienie na ostępy główne oraz mniejsze³¹.

Naczelne miejsce w administracji puszczy królewskich na Litwie zajmowali łowczowie. Urzędnicy ci byli odpowiedzialni przede wszystkim za organizację królewskich łowów, ale zajmowali się również ochroną zwierzyny. Ponadto byli zwierzchnikami leśniczych, których wprowadzali na wyznaczone im przez króla leśnictwa. Przechowywali też inwentarze tych jednostek terytorialnych³².

Obowiązki leśniczych

Obowiązki leśniczych zostały dokładnie określone w „Ustawie leśnej” Zygmunta Augusta z 1567 r. Na potrzeby niniejszego artykułu skorzystano z późniejszych źródeł siedemnastowiecznych. Zmiany w tym okresie były niewielkie. Żaden z dokumentów z XVII w. nie wspominał o wysokości uposażenia leśniczego. „Ustawa leśna” podaje, że w drugiej połowie XVI w. urzędowi leśniczego przysługiwało 9 włók ziemi oraz opłaty i część grzywien sądowych płaconych „od osoczników, połaźników [zwierzchników bartników – S.Z., G.Z.], bobrowników, strzelców, wolan [osadników korzystających z prawa wolnizny – S.Z., G.Z.]”³³. Leśniczy miał także prawo do pobierania opłat z karczem działających na podległym mu obszarze³⁴.

Leśniczowie zawiadywali powierzonymi im przez króla leśnictwami jako jego urzędnicy. Mieli prawo do wykorzystywania „drzewa leżącego” na opał i na restaurację starych budynków. Ponadto mogli „zwyczajną i należytą wybierać kwotę” z leśnictwa i przeznaczać na swoje potrzeby. Byli zobowiązani do doglądania puszczy, odbierania miodu od poddanych tak z barci leśnych, jak i z przydomowych pasiek, „żadnego nie ochraniając”. Po zebraniu miodu mieli podzielić go „wiernie i sprawiedliwie” i dostarczyć do zamku. Wiosną i jesienią oddawali tam także wosk. Wpuszczali do puszczy poddanych królewskich w dni wskazane i opisane w rewizji. Do ich obowiązków należało też doglądanie dróg i pilnowanie osoczników,

³⁰ NGAB, f. 1882, op. 1, nr 1, Inwentarz leśnictwa nowodworskiego, 1650 r., k. 189v–191; O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 264.

³¹ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 68, 84; *ibidem*, nr 14, Ekscerpt inwentarza leśnictwa białowieskiego in archivo Skarbu Rzeczypospolitej, 1670 r., k. 29.

³² O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody...*, s. 115.

³³ *Ustawa leśna 1567 roku*, wyd. O. Hedemann, „Echa Leśne” 4, 1936, s. 4.

³⁴ *Ibidem*.

„aby drzewo z Puszczy pomienionej ze pnia na budynek przedawać nikomu nie wazyli się, i sam mianowany Leśniczy Nasz nie wazył się”. Król zobowiązał ich także do pilnowania granic puszczy opisanych przez komisarzy w rewizji, „aby nikt za nie nie wdierał się, gruntów i morgów żadnych rozrabiać [...] nie dopuszczał”³⁵.

Poza tymi obowiązkami leśniczego „Ordynacja królewskich puszczy Wielkiego Księstwa Litewskiego” oraz „Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizycja” z 1679 r. wspominają również inne: pilnowanie, aby nikt nieuprawniony nie wywoził siana z puszczy, nie polował na zwierzynę oraz nie korzystał z jezior ani wchodów. Leśniczy osoczników miał „sądzić i według występku karać”, pilnować, aby w puszczy nie wytyczano nowych dróg, a już w szczególności nie przez ostępy zwierzyny, „dziegciów, popiołów, smoły, ani żadnych innych towarów” leśnych nie wyrabiać, „rudy kopać w ostępach zwierzynnych nie pozwalać, gdyż przez kopanie rudy sianożęci psują, zatem żyru dla zwierzyny ubywa i zwierz bywa straszon”. Leśniczy miał wiedzieć wszystko o zwierzynie zabitej bądź padłej w zarządzanych przez niego puszczech i informacje te zapisywać w księgach. Wykarczowane działki należące do leśnictwa, które utrudniały zwierzynie żerowanie i przejście do ostępu, miał „w zarośl puścić”, a szkodliwe dla puszczy i zwierzyny drogi przez ostępy „zagubić”. Był także zobowiązany wysiedlić „w miejsce sposobne” poddanych, którzy swoje domy mieli w ostępach zwierzyny³⁶.

Myśliwiec

Myśliwcem był zawsze powoływany na to stanowisko przez króla szlachcic. Otrzymywał na swoje utrzymanie 2 włóki bez żadnych ciężarów. W przypadku leśnictwa stryjowskiego, jezierskiego i sałackiego komisarze królewscy nie znaleźli 2 pustych włók („przez szczupłość gruntu”), którymi można by uposażyć tamtejszego myśliwca, dlatego szukano takowych w sąsiednich włościach. Standardowo na jedną puszcę przypadał jeden myśliwiec, ale np. w leśnictwie sokólskim oraz białowieckim spotykamy ich po dwóch. Myśliwiec miał doglądać pracy osoczników oraz razem z nimi pilnować puszczy i dokumentować szkody poczynione „w zwierzu i w drzewie”. Ważną jego powinnością była weryfikacja sprawozdań kwartalnych składanych przez starszych osoczników. W przypadku stwierdzenia nieprawidłowości informował o tym leśniczego, który karał winnego stosownie do przewinienia. Myśliwiec nie podlegał jurysdykcji leśniczego, ale łowczego litewskiego³⁷.

³⁵ AGAD, Archiwum Rodzinne Poniatowskich, sygn. 180, Kontrakt na leśnictwo klucza kobryńskiego i horodeckiego ekonomii kobryńskiej, 1676 r., k. 25–26.

³⁶ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 6, 34, 57v, 71v; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizycja, 1679 r., s. 23.

³⁷ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 16, 38v, 55v, 72; O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody...*, s. 116.

Osocznicy

Osocznicy dzielili się na starszych (dziesiątników) i młodszych. Urząd starszego osocznika znajdował się w każdej kwaterze (ale np. w puszczech Orańskiej, Przełajskiej i Mereckiej oraz Jezierskiej, Sałackiej i Stryjowskiej zatrudniono po dwóch starszych osoczników na każdą z dwóch kwater, w Puszczy Przełomskiej na dwie kwatery – trzech, w Puszczy Białowieskiej na trzy kwatery – czterech, a w Puszczy Sokólskiej na cztery kwatery – pięciu, z kolei w Puszczy Bersztańskiej, podzielonej na cztery kwatery, zatrudniono tylko trzech dziesiątników)³⁸. Podlegali mu młodszy osocznicy, których przypadało na kwaterę od kilkunastu do kilkudziesięciu. Każdy ze starszych osoczników dostawał do uprawy włókę, a młodszy – pół włóki ziemi bez żadnych opłat i powinności: „Panu leśniczemu nijakich powinności świadczyc nie mają, tylko puszczy pilnować”³⁹. Było to bardzo rzadkim przywilejem i wskazywało na wagę służby osoczników oraz unaoczniało, jak wielkie znaczenie dla króla miało strzeżenie puszczy. Jeśli pomimo zwolnienia z ciężarów leśniczy obarczał ich jakimiś dodatkowymi obowiązkami lub daninami, wówczas mieli prawo odwołania się do łowczego⁴⁰.

Do obowiązków starszych osoczników należało jak najczęstsze objeżdżanie swojej części kwatery oraz mieli „wszelakich szkód, tak w drzewie, jako i w zwierzu postrzegać, nikomu drzewa tak surowego, jako i suchego bez kwitów JK Mści Pana Leśniczego nie wydawać”. Każdy ze starszych osoczników co kwartał zdawał sprawozdanie leśniczemu w obecności myśliwca ze swojej służby: „o zwierzu na potrzebę JK Mści ubitym, lubo gdy które zdechłe postrzegli szkodę oznajmić”. Jeśli przez niedopełnienie przez nich obowiązków w puszczy stała się jakaś szkoda, byli albo obciążani jej kosztami, albo degradowani. Młodszy osocznicy pomagali starszym oraz naprawiali drogi i mosty do ostępów, a „w łowy kiedy i kędy każą po jednemu z pół włóki chodzić nie wyprawując starych, ani małych, ale chłopów hożych i do tego sposobnych”. W czasie łowów większość osoczników miała obowiązek brać w nich udział, a pozostali, w tym przynajmniej jeden starszy osocznik, zajmowali się pilnowaniem puszczy. Byli zobowiązani także „podwoły pod myślistwo JK Mści, gdy będzie potrzebne dawać”. Zapewniali obsługę dworu królewskiego w puszczy, zaopatrując go w drewno czy wykonując konieczne naprawy i budowy. Byli zobowiązani budować mosty na gościńcach razem z innymi nieleśnymi poddanymi królewskimi oraz „aby nikt w puszczy nowych morgów nie przerabiał, sianożęci nie trzebił, a do dawnych, aby

³⁸ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 31–31v, 38, 59v, 61v, 71, 81; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Przełomskiego Rewizja, 1679 r., s. 37.

³⁹ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 15.

⁴⁰ *Ibidem*, k. 15, 16, 24v, 31.

w puszczy ze psami, ani z orężem nikt nie wchodził postrzegać i bronić mają”. Utrzymując barcie albo ule, w których mieszkaly puszczańskie pszczoły, osocznicy byli zobowiązani oddawać połowę miodu leśniczemu⁴¹.

Rewizje leśnictw persztuńskiego i przelomskiego z 1679 r. oprócz tych obowiązków wymieniają jeszcze zbieranie poroża łośi i oddawanie go myśliwcowi. Każdy osocznik (regestrowy) na św. Marcina (11 listopada) musiał zapłacić łowczemu 18 groszy litewskich „na naprawę płacht i sieci” królewskich, a niesocznik (nieregestrowy), „który domem przy osoczniku siedzi groszy dziewięć”. Miał także „wilcze ogrody grodzić na miejscach sobie pokazanych”. Każdemu osocznikowi tych puszczy dano prawo do sianożęci w borach na jednego konia, ale tylko „na tych miejscach skąd płata do Skarbu nie idzie”⁴². Wyraźnie widać, że spora część obowiązków osoczników była związana z łowiectwem, a w szczególności z przygotowaniem polowań królewskich.

Strzelcy

Strzelcy byli służbą, która nie występowała we wszystkich puszczech królewskich, jednak w XVIII w. byli już we wszystkich kompleksach leśnych. Tam, gdzie ich nie było, ich zadania musieli wypełniać osocznicy. Mieli oni obowiązek utrzymywać i dostarczać królowi na polowanie wozy i konie. Każdy strzelec został uposażony włóka ziemi, z której miał obowiązek przyprowadzać konia na łowy, natomiast z 2 włók – „wóz drabiniasty pod płachty na łowy JKMsici”. Nie wolno im było brać ze sobą na łowy rusznic. Często wyruszali do puszczy „na wiele niedziel z chlebem”, asystując przy łowach przez cały czas ich trwania. Każdy ze strzelców na swoim wozie zawoził do ostępu płachtę, którą dostał od myśliwca z dworu, a po łowach miał ją wysuszyć i odwieźć do dworu. Dopilnować tej czynności mieli dziesiątnicy „i nie wprzód z łowów rozjeżdżać aż ich Pan Łowczy WXL z kwiatami odprawi”. Otton Hedemann niesłusznie twierdził, że owa płachta oznaczała ubranie króla oraz jego święty. W rzeczywistości spełniało to funkcję fladr. Strzelcy mieli obowiązek pilnować puszczy w czasie „ruj zwierza [...] według zwyczaju dawnego”. W roku, w którym odbywały się łowy, strzelcy byli zwolnieni z wszelkich innych świadczeń, natomiast w roku bez łowów mieli płacić dzierżawcy czynsz w wysokości 3 kop groszy litewskich i beczki owsa („gdzie grunty dobre, niepiaszczyste”). Pobierając tę opłatę, dzierżawca powinien „mieć wzgląd” na przypadki losowe, do których zaliczono gradobicie, nieurodzaj i pożar. Każdy strzelec regestrowy na św. Marcina (11 listopada) miał zapłacić łowczemu 18 groszy litewskich „na naprawę płacht i sieci” królewskich, a nieregestrowy, „który domem

⁴¹ *Ibidem*, k. 15, 61v.

⁴² AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizycja, 1679 r., s. 25; *ibidem*, Generalna Leśnictwa Przelomskiego Rewizycja, 1679 r., s. 47, 48.

przy strzelcu siedzi groszy dziewięć”. Strzelcy byli zwolnieni ze służby wojskowej. W przypadku nałożenia na nich zbyt dużych ciężarów przez leśniczego przysługiwało im – podobnie jak osocznikom – prawo odwołania się do łowczego⁴³.

Bobrownicy

W XVI w. do wyższej administracji leśnej należeli bobrowniczowie. Według Ottona Hedemanna ich obowiązkiem było „dozorowanie niższej służby bobrowników i kierownictwo podczas polowań” na bobry. „Wobec wyjąłowania honów bobrowych” urząd ten dosyć wcześnie zanikł, a obowiązek udziału włościan w polowaniach bobrowych zamieniono na specjalną daninę, tzw. bobrownicze⁴⁴. „Ordynacja królewskich puszczy Wielkiego Księstwa Litewskiego” w kontekście Puszczy Nowodworskiej z 1639 r. wymieniła 5 włók należących do bobrowników, którzy mieli za zadanie „bobry bić”, jeśli zaś nie znaleźli bobrów, wówczas płacili do kasy ekonomii grodzieńskiej po 2 kopy groszy litewskich „według dawnego zwyczaju”⁴⁵. Szість włók „bobrownickich” znajdujemy także w jednej ze wsi Puszczy Białowieskiej. „Ci bobrownicy wolni są od czynszu, podwód i innych zobowiązań, tylko powinni zimą łowić bobry dawnym zwyczajem i oddawać do dworu, a latem zobowiązani są odpracować tłok 12 w Jamnej przy zbiorze siana i żniwach”⁴⁶. Taki sam zapis o obowiązkach bobrowników zawiera inwentarz z 1670 r.⁴⁷ Brak wzmianek o bobrownikach w innych puszczech może wyjaśnić częściowo położenie leśnictwa nowodworskiego, które w znacznej części obejmowało rzekę Bobrę (Biebrzę) i jej dopływy⁴⁸, nazwaną tak z racji niezwyklej obfitości tych zwierząt. Licznie musiały występować również w Narewce, Leśnej oraz innych rzekach przepływających przez Puszcze Białowieską. W leśnictwie koniawskim i dubickim znajdowała się wieś Bobrowniki, ale „Ordynacja” nie wykazała wśród mieszkańców żadnego bobrownika⁴⁹. W 1650 r. bobrownicy ze wsi Grzebienie w leśnictwie nowodworskim zostali zwolnieni ze służby bobrownickiej, jako już

⁴³ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizja, 1679 r., s. 25, 26, 33, 35, 38, 45v, 58, 60v, 62; O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody...*, s. 116.

⁴⁴ O. Hedemann, *Dawna administracja leśna*, „Echa Leśne” 9, 1932, s. 10.

⁴⁵ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 57.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 75, 75v.

⁴⁷ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 14, Ekscerpt inwentarza leśnictwa białowieskiego in archivo Skarbu Rzeczypospolitej, 1670 r., k. 6.

⁴⁸ NGAB, f. 1882, op. 1, nr 1, Inwentarz leśnictwa nowodworskiego, 1650 r., k. 188v; Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Zbiór Falka, sygn. 1F, Kopia z Rewizji Hryhóra Wołowicza 1559 ekspediowanej, 1559 r., k. 1; J. Śliwiński, *Zwierzyna łowna, w: Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie...*, s. 92.

⁴⁹ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 2, Ordynacja puszczy królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1636–1640, k. 79v, 90v.

niepotrzebnej⁵⁰. Wszystkie przytoczone powyżej fakty świadczą wyraźnie o zaniżeniu w XVII w. tej dawniej powszechnej służby⁵¹. Prawdopodobnie główną tego przyczyną było znaczne zmniejszenie się populacji bobrów. W XVIII w. prawo do polowań na bobry zostało udzielone niższej administracji leśnej w zamian za opłatę tzw. futrowego⁵².

Kontrakty na leśnictwa

Na części rolne i leśne ekonomii królewskich zawierano odrębne kontrakty. Dzierżawca zawierał z królem umowę, na podstawie której gospodarował powierzonym sobie terytorium w zamian za czynsz. Do leśnictw zaliczano puszcę wraz z jej najbliższym otoczeniem. Kontrakty leśne były dwojakiego rodzaju. Największe puszcze zorganizowano w leśnictwa, na które zawierano osobną umowę z kontrahentem. Kontrakt na leśnictwo obejmował obszar puszczy, w tym sianożęcia i barcie, oraz obszar bezleśny wokół puszczy, swoistą otulinę tego kompleksu leśnego. Jednak nie każda puszcza była takową strefą otoczona, np. leśnictwo białowieskie graniczyło bezpośrednio z leżącą już w Koronie Puszcą Bielską⁵³. W skład otuliny mogły wchodzić klucze, folwarki, łąki, pola orne oraz wsie, w tym także osockie i strzeleckie, czyli zasiedlane przez służby ochrony puszczy. W badanym okresie władcy zawierali kontrakty na pięć leśnictw ekonomii grodzieńskiej: białowieskie, sokólskie, nowodworskie, persztańskie i przełomskie, przy czym ostatnie trzy zwykle puszczano łącznie jednym kontraktem. W skład leśnictw wchodziły również śródleśne młyny i jazy na rzekach, a także rudnie i smolarnie, ale te dzierżawiono na innych zasadach⁵⁴. Płatności dzierżawcy w przypadku kontraktu leśnego

⁵⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 163.

⁵¹ K. Łożyński, *op. cit.*, s. 363–364; J. Ochmański, *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 19, 1957, s. 71.

⁵² O. Hedemann, *Bobry*, „Echa Leśne” 42, 1935, s. 4.

⁵³ AGAD, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 42, Rachunek drzewa z Puszczy Białowieskiej, 1775 r., k. 1; *ibidem*, sygn. 49, Kopia manifestu ze Strony Ekonomicznej uczynionego, 1780 r., k. 19; *ibidem*, sygn. 80, A. Tyzenhauz do I. Branickiej, 1773 r., k. 3.

⁵⁴ NGAB, f. 1928, op. 1, nr 14, Ekscerpt inwentarza leśnictwa białowieskiego in archivo Skarbu Rzeczypospolitej, 1670 r., k. 28v; Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, sygn. KP 15127, Ekscerpt z Księgi Rewizorskiej Wielm Jmci Pana Hrehorego Bohdanowicza Wołowicza Starosty Mścibogowskiego pod datą roku 1559 w Aktach Grodu Pińskiego in originalu znajdującej się, Puszczy Przechodów Zwierzynnych w Wielkim Księstwie Litewskim, tudzież Przywilejów, Wstępów, Granic różnych Dóbr w Powiatach Pińskim, Kobryńskim, Kamienieckim, Grodzieńskim, Mścibowskim i Trockim situm mających w Roku terażniejszym 1773 Msca Junij 30 Dnia Parti Requirenti pod Pieczęcią Urzędową Grodzką Pińską starościńską wydany, k. 39–40; LVIA, f. 1292, op. 1, nr 303, Inwentarz klucza suchopolskiego do leśnictwa

odbywały się w dwóch (na św. Marcina oraz na czwartą niedzielę wielkopostną) lub czterech ratach (1 lipca, 1 października, 1 stycznia i 1 kwietnia)⁵⁵.

W wielu kontraktach rolnych znajdowały się zapisy zakazujące sprzedaży, darowania i spławu drewna oraz wyrobu towarów leśnych i palenia potażu w puszcach bez specjalnego zezwolenia monarchy. Pojawiał się nakaz chronienia puszczy „od postronnych”, ale również prawo do używania drewna z puszczy w ekonomiach królewskich na potrzeby odnowienia budynków znajdujących się w dobrach monarszych i przeznaczonych dla poddanych⁵⁶.

Kontrakty na towary leśne

Drugim rodzajem kontraktów leśnych były umowy na eksploatację surowca drzewnego. Przy ich rozpoczęciu kontrahent wpłacał królowi określoną kwotę pieniędzy tytułem zaliczki, tzw. pniewszczyznę. Płatność odbywała się w dwóch ratach: na św. Marcina i na Wielkanoc. Kontrakt zawierał także takse na towary leśne, według której dzierżawca płacił królowi, gdy wartość wyrobionego towaru drzewnego przekroczyła kwotę zaliczki. Cennik był zróżnicowany w zależności od jakości wyrabianego surowca⁵⁷. Szczegółowe dane na ten temat przedstawia tabela 2. Wynika z niej, że taksa na poszczególne sortymenty drzewne była stała w danym okresie, niezależnie od puszczy, której dotyczyła.

Najdroższymi towarami leśnymi były potaż, wasilka oraz różne rodzaje klepki. Spośród gatunków drzew najwyższe ceny osiągały produkty z dębu (ryny, belki, tarcice), a następnie z sosny. Ze względu na niższą jakość drewno jesionowe, lipowe i świerkowe było wyrabiane w niedużych ilościach. Dąb był surowcem w znacznym już stopniu wyeksploatowanym na zachodzie Europy i z tego powodu najbardziej tam poszukiwanym. Wyrabiano z niego aż dziewięć różnych sortymentów drzewnych, podczas gdy z sosny tylko dwa, a z jesionu, lipy i świerka – po jednym. Wymienione w tabeli 2 paczyny jesionowe były wykorzystywane

białowieckiego należący, 1696 r., k. 12v–13; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Przełomskiego Rewizja, 1679 r., s. 40–41, 43; *ibidem*, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizja, 1679 r., s. 14–15, 17, 18–19, 21–22; Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Zbiór Falka, sygn. 7F, Inwentarz leśnictwa przełomskiego i dworu JKM nazwanego Pomorze, 1645 r., k. 16; *ibidem*, sygn. 9F, Inwentarz leśnictw persztuńskiego i przełomskiego, 1668 r., k. 20–21, 29; Hauptstaatsarchiv, Dresden, Karten und Risse, Schr 012, F 3, Plan von der Aur Thire Jagt Vilinüs Bialewiże, 1752 r., nr 41.

⁵⁵ AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1667 r., k. 365–366; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1682 r., k. 328.

⁵⁶ ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1685 r., k. 468; *ibidem*, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1676 r., k. 212.

⁵⁷ *Ibidem*, Kontrakt na towary leśne Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1675 r., k. 197–199; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1685 r., k. 265; A. Filipczak-Kocur, *Kopiarz kancelarii podskarbińskiej...*, s. 55.

Tabela 2. Towary pozyskiwane z puszczy ekonomii litewskich wraz z cenami z taks zawartych w kontraktach w okresie 1671–1676 (wymiary towarów w calach)

Sortymenty drzewne/towary	Cena w zł						
	Towary leśne (1675)	Puszcza jerburska kidulska i małe puszcze (1671)	Puszcza Olicka (1671)	Leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przelomskie (1670)	Leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przelomskie (1673)	Leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przelomskie (Gryskiewicz) (1660)	Leśnictwo nowodworskie, persztuńskie i przelomskie oraz inne puszcze w ekonomii grodzieńskiej (1660)
Łaszt zwyczajny potażu	204	120	120	120	120	100	100
Łaszt zwyczajny szmelcugi (dł. 50", szer. 24")	80	50	50	50	50	30	30
Łaszt luźnego popiołu (beczka dł. 56", szer. dna 24")	-	-	-	-	-	45	45
Sto wasilki kupieckiej (dł. 6 stóp, gr. 10" lub 11")	340	200	-	200	200	-	półtrzema (2,5)
Kopa wasilki kupieckiej (dł. 6, szer. i gr. 10, 11 lub 12")	-	-	-	-	-	półtrzecia (2,5)	-
Sto wanczosa kupieckiego (kop dwie dł. 12,5 stopy, gr. 12" i 14")	153	90	-	90	90	-	30
Sto pipli kupieckiej (kop cztery dł. 8 stóp, gr. i szer. 12")	85	-	-	50	50	-	30
Sto gansknipłów kupieckich	-	-	20	20	20	20	-
Sto olenderskiej klepki (dł. 50", gr. i szer. 8", 10" lub 11")	204	120	120	120	120	100	120
Sto średniej klepki alias angielskiej (dł. 44" lub 46", gr. i szer. 7,5")	170	100	100	100	100	-	-
Sto klepki francuskiej (dł. 38", gr. 7")	-	100	100	100	100	-	90

Sortymenty drzewne/towary	Cena w zł						
	Towary leśne (1675)	Puszcza jerburska kidulska i małe puszcze (1671)	Puszcza Olicka (1671)	Leśnictwo nowodworskie, persztańskie i przełomskie (1670)	Leśnictwo nowodworskie, persztańskie i przełomskie (1673)	Leśnictwo nowodworskie, persztańskie i przełomskie (Gryskiewicz) (1660)	Leśnictwo nowo- dworskie, persztań- skie i przełomskie oraz inne puszcze w ekonomii gro- dziańskiej (1660)
Sto klepki małej/mniejszej (dł. 43", gr. 7, 8 lub 9")	-	-	-	-	-	90	90
Sto klepki średniej (dł. 48")	-	-	-	-	-	-	100
Sto klepki większej „na botow pulszoza” (gr. i szer. 10 lub 11")	-	-	-	-	-	120	-
Kopa pyn/ryn dębowych (po 8 i 10 sążni)	-	-	-	-	150	-	-
Kopa belek dębowych (po 6 sążni zgodnych do belek i tarcic)	102	-	-	-	-	-	-
Kopa tarcic dębowych (po 7 i 8 sążni 4,25")	78,06	46	46	46	46	-	-
Kopa tarcic dębowych (po 7 sążni 4")	-	70	-	-	-	-	-
Kopa ranów dębowych (po 6 sążni, zgodnych do belek i do tarcic)	-	60	-	60	60	60	60
Kopa tarcic dębowych (po 6 sążni 4,25")	-	60	40	-	40	30	30
Kopa tarcic dębowych (po 5 sążni 3,25", szer. po 6 sążni 4")	60	-	40	40	40	-	-
Kopa tarcic dębowych (po 5 sążni pół czwarta calowe)	-	35	-	-	-	-	-
Kopa tarcic dębowych (po 5 sążni pół trzecich calowe)	-	25	-	-	-	-	-

Kopa batówek dębowych (po 4 sążnie 2")	-	20	20	20	20	20	20
Sto reszt dębowych	-	-	-	-	-	-	20
Kopa ranów sosnowych (po 6 i 8 sążni)	51	60	-	30	30	-	-
Kopa tarcic sosnowych (po 6 i 7 sążni, 2,25", 4,25")	-	20	-	20	20	-	12
Kopa tarcic sosnowych (dł. 6 lub 7 sążni, gr. 3")	-	-	-	-	-	20	-
Kopa ranów lipowych i jodłowych (po 6, 7 i 8 sążni)	-	-	-	-	30	30	30
Kopa paczyn jesionowych (po 4 i 5 sążni)	17	10	-	10	10	6	6
Maszy (po 16 sążni sztuka)	60	-	-	-	13,33	-	-
Maszy (po 15 sążni sztuka)	40	-	-	-	13,33	-	-
Maszy (po 14 sążni sztuka)	30	-	-	-	13,33	-	-
Sto deszczulek do czopów piwnych (dł. 50", gr. 3")	-	80	80	80	80	80	80
Drewno na sporządzanie statków, tratw, czółen i podszewek potrzebnych do spławu	bez opłat						
Sianożęcia i pastwiska	bez opłat						
6 jeleni, zwierza mniejszego i ptactwa do woli	bez opłat	-	-	-	-	-	-

Źródło: oprac. własne na podstawie: AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, Kontrakt na towary leśne w leśnictwie persztuńskim, przełomskim i nowodworskim, 1660 r., k. 177-182; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne w leśnictwie persztuńskim, przełomskim i nowodworskim oraz innych puszczech ekonomii grodzieńskiej, 1660 r., k. 222-225; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/9, Kontrakt na towary leśne w leśnictwie persztuńskim, przełomskim i nowodworskim, 1670 r., k. 7-10; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na towary leśne w Puszczy Jerburskiej, Kidulskiej i innych małych puszczech, 1671 r., k. 90-93; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne w Puszczy Olickiej, 1671 r., k. 86-89; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne w leśnictwie persztuńskim, przełomskim i nowodworskim, 1673 r., k. 114-117; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne WXL, 1675 r., k. 197-200.

przede wszystkim do produkcji wioseł, ponieważ drewno tego gatunku nie odkształca się pod wpływem wody⁵⁸. Suche świerki, z racji ich lekkości, były używane do budowania platform, na których spławiano rzekami wyrobione towary leśne do Gdańska, Rygi, Królewca, Elbląga lub Torunia⁵⁹. Pierwsze znane kontrakty na wyrób towarów leśnych w puszczech królewskich przypadają na koniec panowania Zygmunta Starego⁶⁰. W XVI w. na obszarze późniejszej ekonomii brzeskiej przeważała produkcja popiołu⁶¹, co doprowadziło do wylesienia znacznych obszarów.

Po każdorazowym wyrobieniu towarów leśnych i przygotowaniu ich do spławu kontrahent był zobowiązany poinformować o tym króla, który przysyłał swojego urzędnika w celu skontrolowania i oszacowania wyrobionego materiału drzewnego. Po tym dzierżawca musiał dokonać zapłaty monetą talarową i dopiero wówczas otrzymywał pozwolenie na spław i sprzedaż towaru⁶². Zapisy kontraktu były korzystne dla króla, który otrzymywał pieniądze z góry, nie musiał więc przejmować się bezpieczeństwem spławu ani wahaniami cen czy popytem w portach bałtyckich.

W 1649 r. na sejmie koronacyjnym Jan Kazimierz wydał dokument pozostawiający na kolejnych 12 lat dozór towarów leśnych w rękach podkomorzego trockiego Piotra Wołłowicza. Z dokumentu wynika, że Wołłowicz sprawował tę funkcję nie tylko za panowania Władysława IV, ale także Zygmunta III. Miał on „towarów leśnych doglądać i one przeliczać” oraz pilnować, by bez wiedzy władcy żadne towary leśne nie były wyrabiane. Kontrole miały być prowadzone przede wszystkim na Dźwinie w Dyneburgu oraz na innych rzekach i drogach lądowych prowadzących do Rygi, na Niemnie w Grodnie, Jurborku i Leku (Ełku) (w Prusach Książęcych), a obejmować towary spławiane do portu w Królewcu, a także w Nowej Woli i Wierzbołowie w Księstwie Żmudzkiem oraz w Goniądzu i Tykocinie na Podlasiu „i na inszych wszelakich miejscach”, tak na drogach wodnych, jak i lądowych, „aby się żadna Skarbowi Naszemu szkoda nie działa”. W dokumencie Jan Kazimierz zwrócił się do swoich kontrahentów, którzy będą wyrabiać towary leśne, aby w żadnym wypadku nie utrudniali kontroli podkomorzemu trockiemu bądź jego sługom. Przy okazji król podkreślił, że faktorzy zajmujący się eksploatacją lasów byli zarówno szlacheckiego, jak i mieszczańskiego

⁵⁸ *Flis to jest Spuszczanie statków Wisłą i inszemi rzekami do niej przypadającemi Sebastyjana Fabijana Klonowicza*, wyd. S. Węclewski, Chełmno 1862, s. 18. W staropolszczyźnie świerk był nazywany jedliną.

⁵⁹ O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody...*, s. 47; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1685 r., k. 267.

⁶⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX w.*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 68; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku...*, s. 141–142.

⁶¹ A. Wawrzyńczyk, *op. cit.*, s. 280.

⁶² ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na puszcze jerburską i kidulską, 1671 r., k. 92.

pochodzenia. Wołłowicz miał otrzymywać za swoją pracę, tak jak do tej pory, roczny jurgielt w wysokości 300 zł. Jak zapisano w *Rachunkach podskarbstwa litewskiego*, około 1651 r. otrzymał on zaległe pobory za ostatnie 7 lat w wysokości 2100 zł. Piotr Wołłowicz pojawił się także w liście Władysława IV do podskarbiego wielkiego litewskiego Mikołaja Kiszki, w którym nadawca prosił, aby adresat nie czynił podkomorzemu trockiemu trudności w dozorcze towarów leśnych. Po śmierci Wołłowicza w 1651 r. „dozorstwo towarów leśnych” dostało się, tym razem dożywno, pisarzowi skarbowemu litewskiemu Samuelowi Hieronimowi Kocielewici, zmarłemu w 1686 r.⁶³

Różne nieprawidłowości w handlu surowcem drzewnym w puszczech naddziwińskich w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej opisywał Otton Hedemann. Bardzo często dochodziło do zawierania dodatkowych umów pomiędzy faktorami wyrabiającymi towary leśne na mocy kontraktu ze szlachcicem a kupcami. Miały one na celu nielegalne pozyskanie dodatkowego surowca. Nierzadkie były także zmiany oznaczeń własnościowych lub jakościowych na już wyrobionym towarze⁶⁴.

Potaż, czyli węglan potasu, aż do odkrycia syntetycznych związków chemicznych odgrywał bardzo ważną rolę w wielu gałęziach gospodarki. Był wykorzystywany do produkcji mydła, farb, szkła, do bielienia tkanin i czyszczenia wełny. Miał także zastosowanie w medycynie. Początkowo, od XV w. towarem eksportowym był popiół, który należało jeszcze poddać obróbce poprzez ługowanie, wyparowywanie z ługu wody i kalcynowanie, aby uzyskać zeń potaż. W drugiej połowie XVII w. w większości odchodzono od sprzedaży popiołu na rzecz droższego czystego potażu. Produkcja soli alkalicznej powodowała olbrzymie zniszczenia w lasach liściastych. Najwięcej uzyskiwano jej ze spalania klonów, następnie wiązów, jesionów, dębów i brzoź. Szmelcuga była odmianą potażu o niższej jakości, powstała ze zmieszania popiołu z drzew liściastych i iglastych⁶⁵.

⁶³ RGADA, f. 389, op. 1, nr 123, Dekret Jana Kazimierza w sprawie utrzymania dozoru towarów leśnych przez Piotra Wołłowicza, 1649 r., k. 97–97v (cytaty); Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, f. 971, nr 64, 51, Władysław IV do M. Kiszki w sprawie P. Wołłowicza, 1641 r., k. 1; *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855, s. 28–29; RGADA, f. 389, op. 1, nr 127, Dekret Jana Kazimierza w sprawie powierzenia dozoru towarów leśnych Samuelowi Hieronimowi Kocielewici, 1652 r., k. 277v (dzięki uprzejmości prof. A. Rachuby); У. Падалінскі, *Валовічы ў палітычным жыцці ВКЛ другой паловы XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Unus pro omnibus. Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, red. A.I. Шаланды, Mińsk 2014, s. 330; T. Wasilewski, *Kocielew Samuel Hieronim*, w: PSB, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 225.

⁶⁴ O. Hedemann, *O dawnych puszczech naddziwińskich*, III, „Echa Leśne” 3, 1933, s. 9–10; zob. też *idem*, *Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta*, Wilno 1934, s. 131.

⁶⁵ T. Samojlik, *Rozkwit i upadek produkcji potażu w Puszczy Białowieskiej w XVII–XIX w.*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 64, 2016, s. 9–11; O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody...*, s. 48–49, 50–51; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 1, Kraków 1897, s. 353.

W początkach panowania Jana III, około 1675 r., doszło do komasowania kontraktów na towary leśne. Wcześniej zawierano odrębne akty na eksploatację każdej z puszc, później spotykamy się wyłącznie ze zbiorczymi umowami na wyrób towarów leśnych we wszystkich puszcach litewskich. Co ciekawe, kontrakty te nie dotyczyły wyłącznie puszc w ekonomiach królewskich, ale także tych, które leżały na obszarach starostw, jak Kidulska, Jeriburska, Merecka, Sejwejska i Ponska (Puńska). Za błąd uznano fakt, że puszcze te zostały wyłączone z poprzedniego kontraktu⁶⁶.

Kontrahenci zajmujący się wyrobem towarów leśnych mieli w umowach dzierżawnych zapisane liczne przywileje. Mogli pozyskiwać za darmo drewno do budowania czółen, statków i tratw niezbędnych do spławu, a także „podszewki” pod klepkę i tarcicę. Mieli prawo do wywiezienia wyrobionego towaru nawet po wygaśnięciu kontraktu. W pracach leśnych oprócz ludzi udział brały także zwierzęta pociągowe. Z myślą o nich dzierżawcy mogli bezpłatnie korzystać z sianozęci i pastwisk dla koni i bydła (zob. tab. 2). Spławiane towary były wolne od ceł w Koronie i na Litwie. Dzierżawca miał prawo do korzystania z wzniesionych już bud potażowych. Kontrakt na towary leśne miał pierwszeństwo w przypadku kolizji z innymi kontraktami. Inni dzierżawcy (w domyśle: kontraktów rolnych na ekonomie) mieli zakaz wchodzenia do puszc⁶⁷. Wyraźnie widać, że ten typ kontraktu przynosił władcom największy dochód, dlatego starali się zapewnić jak najkorzystniejsze warunki, aby kontrahenci możliwie bezproblemowo wyrabiali towary leśne, odprowadzając znaczne kwoty do królewskiego skarbcza.

Ograniczenia w użytkowaniu puszc

Ograniczenia zawarte w kontraktach na wyrób towarów leśnych były zróżnicowane. Najprawdopodobniej wynikało to z aktualnych potrzeb skarbu królewskiego. W każdym z nich znajdowały się zapisy pozwalające dzierżawcy wyrabiać towary leśne wedle swego upodobania, tam, gdzie zechce, nie ograniczając się ani co do ilości, ani jakości. Jednak pojawiały się także pewne ograniczenia w swobodzie użytkowania puszc. Zakaz wyrabiania towarów leśnych obejmował tzw. ostępy zwierzynne, czyli obszary zamieszkiwane przez najcenniejsze gatunki zwierząt łownych. W każdej umowie wyraźnie zakazywano robotnikom leśnym posiadania długich rusznic do zabijania zwierząt. Czasem ograniczenia dotyczyły tylko niektórych puszc, np. w 1679 r. zakazano wypalania potażu i szmelcugi w puszcach Sokólskiej i Białowieskiej. W tej ostatniej kontrahent

⁶⁶ ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na potaż w Wielkim Księstwie Litewskim, 1679 r., k. 241.

⁶⁷ *Ibidem*, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1675 r., k. 199; *ibidem*, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1685 r., k. 268; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 79, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1691 r., k. 3.

mógł użytkować jedynie siedem ściśle określonych ostępów leśnych pod sankcją anulowania kontraktu⁶⁸.

Prawo do polowań – będące przywilejem władców – było udzielane niechętnie. Znajdujemy jednak zapisy w kontrakcie na leśnictwo sokólskie pozwalające dzierżawcy upolować rocznie 3 jelenie i 2 łosie, ale w taki sposób, „aby w ostępach zwierza nie strzelano, ani płoszono obławą”. Z kolei na podstawie kontraktu na towary leśne z puszczy Wielkiego Księstwa Litewskiego dzierżawca miał prawo upolować rocznie 6 jeleni, a mniejszych zwierząt i ptactwa według potrzeb (zob. tab. 2)⁶⁹. Rewizja leśnictw persztuńskiego i przelomskiego z 1679 r. przyznawała rocznie leśniczynie podkomorzynie koronnej Konstancji z Wodyńskich Butlerowej prawo do 3 jeleni, 6 dzików, 12 saren oraz dowolnej liczby ptactwa w każdej z puszczy. Co istotne, nie mogła ona sobie tej zwierzyny upolować, ale miała ją odbierać od myśliwca, potwierdzając odbiór na piśmie⁷⁰.

Na sejmie 1670 r. uchwalono konstytucję, w której zapisano, że szlachta powiatu grodzieńskiego domagała się przysłania do tamtejszej ekonomii królewskich komisarzy granicznych, których zadaniem miało być rozpatrzenie sprawy przyłączenia niektórych gruntów szlacheckich do leśnictw tejże ekonomii oraz wyrównanie strat miejscowej szlachcie, która w związku z zamianą nie miała możliwości korzystania z wchodów, sianożęci i barci. Jednak, jak zaznaczono, na sejmie zajmowano się sprawami niecierpiącymi zwłoki, związanymi z obronnością kraju, i sprawa grodzieńska musiała poczekać do kolejnego sejm⁷¹. Samo zjawisko, o którym mimochodem wspomina ustawa, dobrze świadczy o włodarzach królewskich leśnictw, którzy dokonywali wymiany obszarów newralgicznych dla skutecznej ochrony, np. obejmujących uczęszczane ścieżki zwierzęce. Sukcesem zakończyła się też podobna wymiana w Puszczy Białowieskiej w XVI w.⁷²

Inwentarz leśnictwa nowodworskiego z 1650 r. zawierał sugestię, że należałoby ograniczyć użytkowanie lip i innych drzew „pszczołom pożytecznym”, ponieważ dzięki temu możliwe będzie zwiększenie produkcji miodu⁷³. Lipa należy do najważniejszych roślin miododajnych, a stare drzewo może dostarczyć podczas kwitnienia nawet 10 kg surowca miodowego⁷⁴.

Warto w tym momencie zaznaczyć, że puszcze w ekonomiach królewskich były znacznie lepiej chronione niż lasy w starostwach. Jak twierdzi Michał Kargul,

⁶⁸ ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1675 r., k. 198; *ibidem*, Kontrakt na potaż w Wielkim Księstwie Litewskim, 1679 r., k. 240.

⁶⁹ *Ibidem*, Kontrakt na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim, 1675 r., k. 199.

⁷⁰ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizycja, 1679 r., s. 23–24; *ibidem*, Generalna Leśnictwa Przelomskiego Rewizycja, 1679 r., s. 46.

⁷¹ VL, t. 5, s. 53–54.

⁷² ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 359, Kopia dekretu komisarskiego z 1567 r. pomiędzy Puszcza Białowieską a Wierzchowicami, 1779 r., k. 65.

⁷³ NGAB, f. 1882, op. 1, nr 1, Inwentarz leśnictwa nowodworskiego, 1650 r., k. 189v.

⁷⁴ *Lipy*, red. S. Białobok, Poznań 1991, s. 358, 366.

monarcha, obsadzając dane starostwo, tracił *de facto* wpływ na gospodarkę leśną tego obszaru. Wszelkie decyzje pozostawały od tego momentu w gestii starosty. Z tego powodu trudno mówić o jednolitym systemie gospodarowania lasami starościńskimi, tym bardziej że nie istniały żadne ogólnie obowiązujące rozwiązania prawne w tej materii. Król mógł co najwyżej wydawać zalecenia i próbować wywierać wpływ na starostę w konkretnej sprawie. Jednak przynajmniej do drugiej połowy XVII w. prerogatywa decydowania o eksploatacji drzewostanu pozostawała przy władcy⁷⁵. Stąd kontrakty na towary leśne w Wielkim Księstwie Litewskim obejmowały nie tylko puszcze stanowiące część dóbr monarszych, ale również starościńskie.

Wchody szlacheckie do puszczy

Leśnictwa nie stanowiły jednolitej całości, ale miały na swym terenie liczne tzw. wchody⁷⁶ i włości dożywotników. Wchody były połączone z dobrami zlokalizowanymi zazwyczaj w najbliższym sąsiedztwie danej puszczy. Sprzedaż majątku nie likwidowała wchodów, ale powodowała przekazanie ich nowemu użytkownikowi. Było to bardzo uciążliwe dla królewskich służb pilnujących puszczy. Często urzędnicy działający z ramienia króla próbowali wykupić wchody bądź zamienić je na inne obszary, ale zazwyczaj takie zabiegi kończyły się niepowodzeniem. Niekiedy się jednak udawało, skoro na sejm 1670 r. została wniesiona wspomniana już skarga szlachty z powiatu grodzieńskiego, która uważała, że ziemie otrzymane w zamian nie równoważą ich wcześniejszych dochodów „za wchody sianozęci, barci i insze dobra”. W ramach wchodów szlachcie przysługiwało prawo do śródleśnych sianozęci, połowu ryb w jeziorach, pobierania miodu z barci leśnych lub „wolny wrąb w puszczy”⁷⁷. Jak zauważył Józef Śliwiński, z czasem w puszczech „stawało się coraz ciasniej”. Było to związane z rozwojem osadnictwa i coraz większą liczbą chętnych do korzystania z wchodów. Konsekwencją były coraz częstsze spory i konflikty wybuchające pomiędzy właścicielami wchodów⁷⁸. Przykładowo w czasach przedrozbiorowych prawo takie w Puszczy Białowieskiej posiadało około 30 majątków⁷⁹.

Ograniczone prawo do łowów w puszczy należało do rzadkości i prawie zawsze miało wątpliwą podstawę prawną, stanowiąc uzurpację. Król niezwykle rzadko

⁷⁵ M. Kargul, *Abyście w puszczech naszych...*, s. 75, 81–82, 92–93.

⁷⁶ O nich pisał już H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich*, Poznań 2005.

⁷⁷ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizja, 1679 r., s. 22; *ibidem*, Generalna Leśnictwa Przelomskiego Rewizja, 1679 r., s. 45; VL, t. 5, s. 53; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne...*, s. 95–96.

⁷⁸ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku...*, s. 79.

⁷⁹ O. Hedemann, „Wrąb” *radziwiłłowski*, „Echa Leśne” 38, 1935, s. 4.

rezygnował czy też dzielił się swoim regale w zakresie polowań. Co za tym idzie szczególnie nacisk kładziono na zwalczanie kłusownictwa, chociaż warto zauważyć, że karę śmierci za wykroczenia kłusownicze zniósł już Zygmunt August i uczynił to jako pierwszy władca europejski⁸⁰.

Dożywotnicy dostawali od króla lub jego dzierżawców za aprobatą monarszą kilka włók ziemi, wieś, kilka wsi czy cały folwark w dożywotnie użytkowanie, z racji mniejszych lub większych zasług, w zamian za niewielki czynsz. Takie nadania nie przynosiłyby negatywnych skutków, gdyby po śmierci owych dożywotników użytkowane przez nich dobra wracały do domeny królewskiej. Często jednak bywało inaczej. Na dożywotniej włości po śmierci dożywotnika nadal gospodarowała wdowa lub dzieci. Nierzadko sprawy takie były legalizowane przez samego monarchę, który ujęty prośbami spadkobierców zgadzał się przenieść na nich prawo dożywotniego użytkowania ze szkodą dla własnych dochodów. Dobra dożywotnie bywały także uznawane przez dożywotników za własność i zbywane. Administracja królewska odkrywała takie sprawy dopiero po jakimś czasie i wówczas często trudno było już odzyskać majątki. Kolejne rewizje i komisje w leśnictwach miały w instrukcjach polecone, aby sprawdzać prawa dożywotników do ich dóbr i usuwać z nich samozwańców, co w praktyce było niełatwe. Królewscy komisarze do leśnictwa persztuńskiego po spisaniu dożywotników konstatowali: „zostają jeszcze i inne między pany donatariuszami włoki, ale prawa na nich nie produkowali ani stawiali”⁸¹.

Podsumowanie

Na podstawie przeanalizowanych źródeł można postawić tezę, że zorganizowanie puszczy w leśnictwa było rozwiązaniem typowo litewskim, nieznanym w Koronie aż do upadku państwa. Puszcze koronne, jak Sandomierska, Kozienicka i Niepołomicka, nie miały statusu leśnictw. Jedyny wyjątek mogą stanowić puszcze województwa podlaskiego, które znajdowało się na terytorium Korony dopiero od 1569 r., zachowując w wielu aspektach wcześniejszy model litewski. W XVII w. jedynymi leśnictwami na terenie Korony były cztery leśnictwa podlaskie: bielskie, knyszyńskie, tykocińskie i goniądzkie⁸². Możliwe, że litewskie leśnictwa czerpały ze wzorów sąsiedniego państwa krzyżackiego. Model ten opisał dokładnie Grzegorz Białuński⁸³.

⁸⁰ A. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 381.

⁸¹ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. I/11, Generalna Leśnictwa Persztuńskiego Rewizja, 1679 r., s. 20.

⁸² A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998, s. 48–49.

⁸³ G. Białuński, *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach...*, s. 439–440.

Starając się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego jedne puszcze litewskie zostały zamienione na leśnictwa, a inne nie, autorzy stawiają tezę, że powstanie leśnictw, a wraz z tym odrębnych urzędników i służb im przypisanych, było skutkiem docenienia wartości i chęci utrzymania trwałości określonych kompleksów leśnych. Najważniejszym z nich, które miały zachować stopień zalesienia oraz – co istotniejsze – stan zwierzyny, na którą polowano podczas królewskich łowów, przyznano specjalny status prawny w postaci leśnictw (czyli wyłączano je spod bezpośredniej jurysdykcji starostów).

Burzliwy okres drugiej połowy XVII w. charakteryzował się permanentnymi pustkami w skarbie. Spustoszenie dóbr stołowych w okresie wojen jeszcze ten kryzys pogłębiło. W tej sytuacji kolejni monarchowie szukali dodatkowych dochodów w eksploatacji puszczy. Pomimo tego widoczne jest dążenie do prowadzenia zrównoważonej gospodarki leśnej (w ówczesnym rozumieniu tego słowa), co można zauważyć w zadaniach służb ochrony puszczy oraz zapisach kontraktów na towary leśne, gdzie obok uprawnień dzierżawców znajdowały się także liczne ograniczenia mające gwarantować zachowanie lasów oraz ich zwierzostanu.

Działania królewskie zahamowały eksploatację cennych i bogatych przyrodniczo puszczy (Białowieskiej, Knyszyńskiej i Augustowskiej), a pozwoliły na znaczne użytkowanie tych obszarów leśnych, które już wcześniej były przetrzebione i spustoszone. Skutkowało to systematycznym zmniejszaniem się obszarów puszczy położonych w ekonomii brzeskiej: Poleskiej, Przyłuckiej, Kijowieckiej i Puzyckiej.

Streszczenie

We wszystkich ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII w. znajdowały się lasy. Jednak tylko te najcenniejsze zostały zorganizowane w leśnictwa. Znajdowały się one przede wszystkim w ekonomii grodzieńskiej: białowieskie, sokólskie, nowodworskie, persztańskie i przelomskie. W artykule opisane zostały obowiązki służb łowiecko-leśnych: leśniczych, osoczników, strzelców, myśliwca, bobrowników. Poza inwentarzami i rewizjami z drugiej połowy XVII w. w artykule wykorzystano również „Ordynację królewskich puszczy Wielkiego Księstwa Litewskiego”, powstałą za panowania Władysława IV. Sporo uwagi poświęcono kontraktom na towary leśne, które służyły eksploatacji zasobów leśnych. Obok wielu przywilejów kontrahentów na towary leśne w umowach znajdowały się również zapisy dotyczące ochrony puszczy i zwierzyny przed wyniszczeniem. W puszczech, które polscy królowie uważali za cenne, prowadzona była zrównoważona gospodarka leśna. Jej prawidłowe wdrażanie utrudniały liczne wchody szlacheckie do puszczy. W związku z powyższym podejmowano próby wymiany niektórych terytoriów szczególnie utrudniających zarządzanie danym leśnictwem. Litewski model zarządzania lasami oparty na leśnictwach został z czasem zaadaptowany do warunków polskich.

**Primaeval Forests in the Royal Economies
of the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half
of the Seventeenth Century:
Management and Exploitation
Summary**

All the royal economies of the Grand Duchy of Lithuania had forests in the second half of the seventeenth century. However, only the most valuable ones were organised into forest districts. They were located mainly in the economy of Grodno and included the following forest districts: Białowieski, Sokólski, Nowodworski, Perstuński, and Przelomski. The article describes the duties of hunting and forestry services: foresters, beaters, shooters, hunters, and beaver masters. The study has been based on the inventories and inspections made in the second half of the seventeenth century as well as the royal ordinance for the royal forests of the Grand Duchy of Lithuania issued during the reign of King Władysław IV Vasa. Considerable attention was paid to contracts for forest products which served to administer the exploitation of forest resources. In addition to numerous privileges for contractors, the agreements also included provisions on protecting primaeval forests and game against their destruction. Sustainable forest management was carried out in these primaeval forests, which the Polish kings considered valuable. Numerous encroachments into forests by the nobility hampered its proper implementation. For this reason, attempts were made to exchange some territories that made forest management particularly difficult. Over time, the Lithuanian forest management model based on forest districts was adapted to the Polish conditions.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD): Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 42, 49, 80; Archiwum Kameralne, sygn. I/9, I/11, II/117; Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. X, sygn. 275; dz. XXV, sygn. 1677, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 2390, 2391; Archiwum Rodzinne Poniatowskich, sygn. 180; Archiwum Tyzenhauzów, sygn. D-5; Metryka Koronna (MK), dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, 79, 84.
- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Sanguszków (AS), sygn. 187; Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 359.
- Hauptstaatsarchiv, Dresden (HStA), Geheimes Kabinett, Loc. 3536/17; Karten und Risse, Schr 012, F 3.
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB), f. 11, nr 10, 20, 30; f. 20, nr 3198; f. 139, nr 1572.
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 11, op. 2, nr 1454; f. 1282, op. 1, nr 10231; f. 1292, op. 1, nr 303.
- Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Zbiór Falka, sygn. 1F, 7F, 9F.
- Vilniaus Universiteto Biblioteka (VUB), Rankraščių skyrius, f. 4-(A1743), nr 34321; f. 23, nr 56, 59.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (CDIAUL), f. 134, op. 1, nr 7; f. 181, op. 2, nr 987.
- Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, sygn. KP 15127.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (NGAB), f. 1882, op. 1, nr 1; f. 1928, op. 1, nr 2, 14, 171.
- Российский государственный архив древних актов, Москва (RGADA), f. 389, op. 1, nr 123, 127.
- Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, f. 971, nr 66, 6; 127, 9; 64, 51.

Źródła drukowane

- Flis to jest Spuszczanie statków Wisłą i inszemi rzekami do niej przypadającemi Sebastyjana Fabijana Klonowicza*, wyd. S. Węclewski, Chełmno 1862.
- Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855.
- Ustawa leśna 1567 roku*, wyd. O. Hedemann, „Echa Leśne” 4, 1936, s. 3–5.
- Volumina legum* (VL), t. 4, 5, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1859, 1860.

Opracowania

- Białyński G., *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku): starostwa piskie, etckie, straduńskie, zelkowskie, i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002.
- Białyński G., *Przebieg akcji kolonizacyjnej starostwa węgoborskiego (węgorzewskiego) do 1568 r.*, „Studia Angerburgica” 6, 2001, s. 8–39.
- Białyński G., *Rozwój osadnictwa w starostwie piskim w czasach księcia Albrechta (1525–1568)*, „Znad Pisy” 11, 2002, s. 32–48.
- Białyński G., *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3, 1996, s. 433–447.
- Dolatowski J., Aučnynikava R., Hedemann O., *Otton Hedemann (1887–1937) – szkic biograficzny*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 65, 2017, s. 47–71.
- Filipczak-Kocur A., *Kopiarz kancelarii podskarbińskiej Stefana Paca (1630–1634)*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Siedlce 2009, s. 51–59.
- Gryguć A., *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów (w historiografii i w źródłach historycznych)*, w: *Od starożytności do współczesności. Studia historyczne*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 101–109.
- Gryguć A., *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów, cz. II, Osocznicy*, w: *Mazowsze i jego sąsiedzi w XIV–XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 51–59.
- Gryguć A., *Administracja i służby łowiecko-leśne w puszczech ziemi bielskiej na Podlasiu za panowania Jagiellonów, cz. III, w: Szkice z dziejów kolonizacji Podlasie i Grodzieńszczyzny*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 95–99.
- Hedemann O., *Bobry*, „Echa Leśne” 42, 1935, s. 4.
- Hedemann O., *Dawna administracja leśna*, „Echa Leśne” 9, 1932, s. 10–11.
- Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.
- Hedemann O., *Dwór Jamno*, „Echa Leśne” 2, 1936, s. 3.
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.
- Hedemann O., *O dawnych puszczech naddziwińskich, III*, „Echa Leśne” 3, 1933, s. 9–10.
- Hedemann O., *„Wrąb” radziwiłowski*, „Echa Leśne” 38, 1935, s. 4.
- Jakubowski J., *Powiat grodzieński w w. XVI*, Kraków 1934.
- Jędrzejewska B., *Samojlik T., Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675–1688 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52, 2004, nr 3, s. 321–330.
- Kargul M., *Abyście w puszczech naszych szkód żadnych nie czynili... Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012.
- Kargul M., *Administracja leśna w dobrach królewskich w świetle lustracji województwa pomorskiego z 1765 r.*, „Acta Cassubiana” 10, 2008, s. 57–79.

- Kołodziejczyk A., *Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku*, w: *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 307–349.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 1, Kraków 1897.
- Kościąłkowski S., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 2, Londyn 1971.
- Kościąłkowski S., *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 5, 1914, s. 1–91.
- Laszuk A., *Zaścianki i królewszczyny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.
- Lipy, red. S. Białobok, Poznań 1991.
- Lulewicz H., *Leśnictwa ekonomii brzeskiej i grodzieńskiej w czasach Wazów*, w: *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX w.*, red. S. Kuczyński, Białystok 1991, s. 151–160.
- Lulewicz H., *Strzelcy z puszczy litewskich*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 273–286.
- Łożyński K., *Wielkksiążęce służby łowiecko-leśne na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, w: *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 351–379.
- Ochmański J., *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 19, 1957, s. 45–88.
- Ochrona i łowy. *Puszcza Białowieńska w czasach królewskich*, red. T. Samojlik, Białowieża 2005.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny” 6, 2020, s. 33–53.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017.
- Samojlik T., *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieńskiej do końca XVIII wieku*, Białowieża–Kraków 2007, mps pracy doktorskiej obronionej na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Samojlik T., *Rozkwit i upadek produkcji potażu w Puszczy Białowieńskiej w XVII–XIX w.*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 64, 2016, s. 9–19.
- Samojlik T., *Stanisław August Poniatowski w Puszczy Białowieńskiej (30 sierpnia – 2 września 1784 roku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53, 2005, nr 1, s. 35–52.
- Samojlik T., Jędrzejewska B., *Altana do polowań króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w zagrodzie Teremiska – przyczynek do dziejów Puszczy Białowieńskiej*, „Sylwan” 146, 2002, nr 12, s. 105–109.
- Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011.
- Śliwiński J., *Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, w: *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 381–427.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J., *Samorzutne podziały administracyjne puszczy*, w: *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 153–178.
- Wasilewski T., *Kocięł Samuel Hieronim*, w: PSB, t. 13, Wrocław 1967–1968.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–287.

Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX w.*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 9–222.

Падалінскі У., *Валовічы ў палітычным жыцці ВКЛ другой паловы XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Unus pro omnibus. Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, red. A.I. Шаланда, Мінск 2014, s. 315–332 / Padalinski U., *Valovichy ў palitychnym zhytstsi VKL druhoi palovy XVI – pachatku XVII st.*, w: *Unus pro omnibus. Valovichy ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, red. A.I. Shalanda, Minsk 2014, s. 315–332.

Stanisław Zawadzki – doktorant w Zakładzie Historii Nowożytnej na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe skupiają się na historii gospodarczej i politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, w szczególności dotyczą dóbr stołowych oraz gospodarki leśnej i solnej. E-mail: s.zawadzki@uw.edu.pl

Grzegorz Zawadzki – doktorant w Katedrze Ochrony Lasu w Instytucie Nauk Leśnych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Zainteresowania naukowe obejmują zoologię leśną, w szczególności ornitologię oraz ekologię lasu, z głównym naciskiem na ochronę lasu i przyrody w Polsce. E-mail: grzegorz_zawadzki@sggw.edu.pl